

Οί χριστιανοί στους χρόνους
τῆς μετα-έκκοσμίκευσης

π. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΑΘΡΕΛΛΟΣ

Οἱ χριστιανοί
στούς χρόνους
τῆς μετα-ἐκκοσμίκευσης

Σκέψεις καί προτάσεις γιά τή θέση καί τή μαρτυρία
τῆς Ἐκκλησίας στόν δημόσιο χῶρο

Ἐν πλῶ

© π. Δημήτριος Μπαθρέλλος
καί Έκδόσεις Έν πλώ
Κολοκοτρώνη 49, Άθήνα 105 60
Τηλ.: 210 3226343 - Fax: 210 3221238
e-mail: info@enploeditions.gr
www.enploeditions.gr
www.facebook.com/enploeditions.gr

Α΄ έκδοση: Ίούνιος 2016

ISBN: 978-960-9550-81-9

Στήν ἀδελφή μου

Σῶσόν με, Κύριε, ὅτι ἐκλέλοιπεν ὄσιος,
ὅτι ὠλιγώθησαν αἱ ἀλήθειαι ἀπὸ τῶν υἱῶν τῶν ἀνθρώπων.
(ψλ. 11:1)

Περιεχόμενα

Πρόλογος

~13~

ΜΕΡΟΣ I

Οί χριστιανοί στους χρόνους τῆς μετα-έκκοσμίκευσης

~29~

Ἡ μαρτυρία τῶν χριστιανῶν
στὶς σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες

~133~

ΜΕΡΟΣ II

Τό αἴτημα τῆς δικαιοσύνης στὴν Παλαιά Διαθήκη:

Μιά «παραβολή» γιὰ τὴν ἑλληνική κρίση

~197~

Χρυσή Αὐγή: Ὁ ἐφιάλτης γίνεται πραγματικότητα

~219~

ΜΕΡΟΣ III

Ἱστοριοθεολογικά ἐπιλεγόμενα:

Ἡ «σωτηριολογία» τοῦ κοσμικοῦ κράτους,
ἡ ἑλληνική κρίση, καὶ ἡ εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας

~231~

Πρόλογος

Τό ανά χεῖρας βιβλίον ἀπαρτίζεται ἀπό πέντε κείμενα, πού συζητοῦν τό ἐρώτημα τῆς θέσης καί τῆς μαρτυρίας τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν χριστιανῶν στόν δημόσιο χῶρο. Ἡ συγγραφή του ἐπιχειρεῖται στό πλαίσιο μιᾶς ἄγονης ἀντιπαράθεσης, πού μᾶς ταλανίζει ἐδῶ καί δεκαετίες. Στή μιᾶ πλευρά βρίσκονται ὅσοι, μέ βάση ἐπείσοκτα ἰδεολογήματα, προωθοῦν τήν ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους καί τοῦ δημόσιου χώρου, καί τόν ἐξοστρακισμό τῆς θρησκείας στή σφαῖρα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Στήν ἄλλη πλευρά τοποθετοῦνται ὅσοι ἐπιδιώκουν μέν τό ἀντίθετο, χωρίς ὅμως ἡ στάση καί ὁ λόγος τους νά χαρακτηρίζονται ἀπό τή νηφαλιότητα καί τή διάκριση πού ἐμπνέει ἡ χριστιανική πίστη. Ὁ λόγος πού διατυπώνουν τέτοιου τύπου «ἐκπρόσωποι» τῆς Ἐκκλησίας συνήθως διακρίνεται ἀπό ὑπερσυντηρητικά, ἐθνικιστικά, ἀντιδυτικά, συνωμοσιολογικά, ξενοφοβικά, καί ἀντισημιτικά χαρακτηριστικά, μέ ἀποτέλεσμα ἀπλῶς καί μόνο νά ἐπιβεβαιώνει τίς προκαταλήψεις τῶν προηγουμένων. Ὅσο ἡ ἀγάπη καί ἡ χαρά τοῦ Εὐαγγελίου ἀσφυκτιοῦν στήν πνιγηρή ἀτμόσφαιρα τοῦ φονταμενταλιστικοῦ θρησκευτικοῦ λόγου, τόσο ἡ καχυποψία καί ἡ ἀντίδραση τῶν ἐκκοσμικευμένων ἀκροατῶν του φουντώνουν. Ἀπό αὐτόν τόν πόλεμο χαρακωμάτων μεταξύ των ὑποστηρικτῶν τῆς ἐκκοσμίκευσης ἀπό

τή μιά καί τῶν ὑπερσυντηρητικῶν ἐπικριτῶν τους ἀπό τήν ἄλλη βγαίνουν τελικά χαμένοι ἢ Ἐκκλησία, ἢ κοινωνία, καί ἢ δημοκρατία, δηλαδή ὅλοι μας. Ἀντιθέτως, οἱ ἰδεοληψίες καί οἱ ἐμμονές παραμένουν κυρίαρχες.

Μέ τά κείμενα πού ἀκολουθοῦν προσπαθῶ νά ἐπιναπροσδιορίσω τούς ὅρους τῆς συζήτησης καί νά τήν ὀδηγήσω σέ γονιμότερες κατευθύνσεις. Τό πρῶτο κείμενο τοῦ βιβλίου προοριζόταν, στήν ἀρχική του μορφή, γιά ἕναν συλλογικό τόμο, ὁ ὁποῖος θά ἀπευθυνόταν σέ ἀναγνωστικό κοινό πού οὔτε κατ' ἀνάγκην συνδέεται οὔτε, πολύ περισσότερο, ταυτίζεται μέ τόν ἐκκλησιαστικό χῶρο. Στό κείμενο αὐτό ἀσκῶ κριτική στήν ἰδεολογία τῆς ἐκκοσμίκευσης (*secularism*, σεκιουλαρισμός)¹, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κράτος καί, εἰ δυνατόν, εὐρύτερα ὁ δημόσιος χῶρος θά πρέπει νά ἀποστειρωθοῦν πλήρως καί ὀλοσχερῶς ἀπό ὅποιαδήποτε οὐσιαστική ἢ συμβολική παρουσία τῆς χριστιανικῆς, ἢ ὅποιασδήποτε

¹ Ἡ ἐκκοσμίκευση ὡς ἱστορικό φαινόμενο ἀντιστοιχεῖ στόν ὄρο «*secularization*», ἐνῶ ὡς ἰδεολογία πού, στό ὄνομα τῆς προόδου καί τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἐπιδιώκει ἐνεργά τήν ἐξώθηση τῆς θρησκείας ἐκτός τοῦ δημόσιου χώρου καί τῶν θεσμῶν τοῦ κράτους, ἀντιστοιχεῖ στόν ὄρο «*secularism*» («σεκιουλαρισμός»). Περισσότερα γιά τήν παραπάνω διάκριση βλ. ἐνδεικτικά στό Douglas Jacobsen καί Rhonda Hustedt Jacobsen, «Postsecular America: A New Context for Higher Education», στό Douglas Jacobsen καί Rhonda Hustedt Jacobsen (ἐπιμ.), *The American University in a Postsecular Age* (Νέα Ὑόρκη: Oxford University Press, 2008), σσ. 3-15. Ὁ σεκιουλαρισμός ἐν πολλοῖς ταυτίζεται μέ αὐτό πού θά περιγράψω στή συνέχεια ὡς «προγραμματική ἐκκοσμίκευση». Ὁ ὄρος «*secularists*» («σεκιουλαριστές») δηλώνει τούς ὑποστηρικτές τοῦ σεκιουλαρισμοῦ.

άλλης, θρησκευίας, διότι αυτό δῆθεν ὑπηρετεῖ τόν ἐκδημοκρατισμό καί τόν ἐκσυγχρονισμό τοῦ κράτους καί τῆς κοινωνίας. Ὑποστηρίζω ὅτι ἡ ἰδεολογία αὐτή εἶναι ξεπερασμένη, ἀντιδημοκρατική, καί ἐπικίνδυνη. Ξεπερασμένη, διότι προϋποθέτει προβλέψεις γιά συνεχή ἐκκοσμίκευση (*secularization*) τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν καί ἀντίστοιχη ἐξασθένιση τῶν θρησκευιῶν καί τῆς δημόσιας παρουσίας τους, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐν τοῖς πράγμασι διαψευστεῖ – ἐξ οὗ καί ἡ ὅλη σύγχρονη συζήτηση γιά τό φαινόμενο τῆς *μετα-ἐκκοσμίκευσης*. Ἀντιδημοκρατική, διότι προωθεῖ τόν ἀποκλεισμό *κάθε* θρησκευτικῆς παρουσίας ἀπό τούς θεσμούς τοῦ κράτους καί γενικότερα τόν δημόσιο χῶρο ἐπιδιώκοντας *νά κυριαρχήσει ἀποκλειστικά καί μόνο ἡ ἴδια* – καί μέ τόν τρόπο αὐτό, βέβαια, παίζει τελικά το παιγνίδι τοῦ «*συστήματος*», τό ὁποῖο ἀρέσκεται στήν περιθωριοποίηση καί τήν ἀπονεύρωση τῆς ὁποίας, ἐκκλησιαστικῆς ἢ ἄλλης, κριτικῆς παρέμβασης θά μπορούσε νά τό ἀπειλήσει. Ἐπικίνδυνη, διότι ἀφενός συμβάλλει στήν ἀποστέρηση τῶν κοινωνιῶν ἀπό πολύτιμα πνευματικά ἀποθέματα ὀργάνωσης καί νοσηματοδότησης τοῦ βίου καί ἀφετέρου δημιουργεῖ ἰδεώδεις προϋποθέσεις γιά τήν ἐκκόλαψη τοῦ θρησκευτικοῦ φονταμενταλισμοῦ. Ἡ υἱοθέτηση ἐκδοχῶν τοῦ σεκιουλαρισμοῦ ἀκόμα καί ἀπό χριστιανούς, ὅταν δέν ὀφείλεται σέ ἄγνοια, σύγχυση, ἢ μειονεξία, ἀντανακλᾷ τήν ἀπόλυτα κατανοητή δυσανεξία πρὸς τόν χριστιανικό φονταμενταλισμό καί ἐθνολαϊκισμό, πού συχνά ἐμφανίζονται, ὡς μή ὄφειλαν, ὡς ἡ μόνη ἐναλλακτική.

Ἄν ὅμως ἡ μετα-έγκοσμίκευση καί ἡ ἀποϊδιωτικοποίηση τῆς θρησκείας ἀνοίγουν νέες δυνατότητες παρέμβασης τῆς Ἐκκλησίας στόν δημόσιο ᾠρο, τό ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι σέ τί ἀκριβῶς θά συνίσταται ἡ παρέμβαση αὐτή, καί ποιές ἀκριβῶς μορφές θά πρέπει νά προσλάβει. Τό ἐρώτημα ἀφορᾷ, πῶς συγκεκριμένα, τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ Ἐκκλησία ἀφενός θά παραμείνει πιστή στήν ταυτότητα καί τήν ἀποστολή της καί ἀφετέρου θά προβεῖ στήν κατάλληλη *ἐγκοσμίκευσή* της, στήν οὐσιαστική δηλαδή «ἐνσωμάτωσή» της στόν κόσμο ὡς προέκταση τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ². Ἡ συζήτηση τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ ἐκδιπλώνεται στό δεύτερο κείμενο τοῦ τόμου. Ἀντίθετα πρὸς τό πρῶτο, τό δεύτερο κείμενο ἀπευθύνθηκε, στήν ἀρχική του μορφή, σέ ἐκκλησιαστικό ἀκροατήριο, καθῶς ἀποτελεῖ διασκευή ὁμιλίας σέ κληρικούς καί λαϊκά στελέχη τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου³. Τό θέμα εἶναι μέν συναφές μέ αὐτό τοῦ πρῶτου κειμένου, ἡ στόχευση ὅμως εἶναι πολύ διαφορετική. Ἀφορᾷ κυρίως χριστιανούς πού ἐκτί-

² Δανείζομαι τόν ὄρο «ἐγκοσμίκευση» ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Παπαπέτρου, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τήν ἔνωση τῆς θείας φύσης τοῦ Χριστοῦ μέ τήν ἀνθρώπινη ὡς ἐγκοσμίκευση τοῦ Ὑπερβατικοῦ (Κωνστ. Ε. Παπαπέτρου, *Ἡ Οὐσία τῆς θεολογίας: Συστηματική μελέτη ἐπί ἐνός πατερικοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου* (Ἀθήνα: χ.έ., χ.χ.), σ. 178). Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀνεπιτυχής ἐγκοσμίκευση τῆς Ἐκκλησίας συμβάλλει στήν περαιτέρω ἐγκοσμίκευση τῆς κοινωνίας. Εἶναι ἐπίσης προφανές ὅτι ἡ ἐγκοσμίκευση τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ταυτότητας καί τῆς ἀποστολῆς της.

³ Ἡ ὁμιλία ἐκφωνήθηκε τό 2011.

θενται σέ συντηρητικές, άμυντικές, καί φονταμενταλιστικές έπιδράσεις, καί ρέπουν σέ κλειστοφοβικές συμπεριφορές, καί, συνεπώς, θά πρέπει νά έπανεξετάσουν τή σχέση τους μέ τόν κόσμο καί τήν ιστορία. Έδω προσπαθώ νά εξηγήσω στους χριστιανούς άκροατές (καί τώρα αναγνώστες) τοῦ κειμένου ὅτι έάν δέν «κατοικήσουν στήν έποχή μας» (έστω καί ως «πάροικοι καί παρεπίδημοι»), έάν δηλαδή δέν τήν γνωρίσουν, δέν τήν αγαπήσουν, δέν όνειρευτοῦν καί δέν προσπαθήσουν νά τήν αλλάξουν, θά ύπονομεύσουν τή χριστιανική τους ταυτότητα καί μαρτυρία. Η μαρτυρία αύτή δέν μπορεῖ, φυσικά, οὔτε νά έξαντλεῖται σέ έναν καταγγελτικό λόγο, συνήθως διάστικτο από ύπερσυντηρητικές καί έθνολαϊκιστικές ρητορείες, οὔτε νά έκτονώνεται σέ ήρωικές καί ψυχολογικά ἴσως «χρήσιμες» αλλά έκ τών προτέρων χαμένες μάχες. Στά πλαίσια τοῦ κειμένου αύτοῦ προσπαθώ επίσης νά σκιαγραφήσω χάριν κάθε καλοπροαίρετου αναγνώστη μιά έστω άποσπασματική εικόνα όρισμένων κατευθύνσεων πρós τίς όποίες ή Έκκλησία θά μπορούσε σήμερα νά στραφεῖ, γιά νά παραμείνει συνεπής πρós τήν ταυτότητα καί τήν άποστολή της. Οί διαφορετικές έμφάσεις τών δύο πρώτων κειμένων τοῦ βιβλίου δέν όφείλονται, έλπίζω, σέ έγγενεις άντιφάσεις τῆς σκέψης μου, αλλά στήν προσπάθειά μου νά άκουστῶ από τούς βαρήκοους καί τών δύο πλευρών, δηλαδή άφενός αύτῶν τῆς έκκοσμίκευσης καί άφετέρου εκείνων τοῦ κακῶς έννοούμενου θρησκευτικοῦ συντηρητισμοῦ.

Τά δύο επόμενα κείμενα αποτελούν περισσότερο έστιασμένες απόπειρες παρέμβασης στη δημόσια συζήτηση με άφετηρία τη Βίβλο και γενικότερα τη χριστιανική πίστη. Τό τρίτο κείμενο του βιβλίου αποτελεί περιορισμένης έκτασης διασκευή όμιλίας που έκφωνήθηκε τον *Νοέμβριο του 2014*, στο πέμπτο συνέδριο του "Άρτου Ζωής, τό όποιο είχε ως γενικό θέμα του τή δικαιοσύνη⁴. Αντικείμενό του είναι ή έννοια τής δικαιοσύνης στην Παλαιά Διαθήκη. Η έννοια αυτή αναλύεται μέ φόντο τήν πολύπλευρη κρίση που μαστίζει τή χώρα μας τήν τελευταία έξαετία. Θεωρώ ότι ή Παλαιά Διαθήκη μπορεί νά συμβάλει ουσιαστικά στην απόπειρα θεολογικής ανάγνωσης τής έλληνικής κρίσης, και τοῦτο γιά δύο λόγους. Πρώτον, διότι, έξιτορώντας τίς άτομικές και συλλογικές περιπέτειες που συγκροτούν τήν ιστορικοθεολογική της αφήγηση, ή Παλαιά Διαθήκη, ως κλασικό έργο, άποκαλύπτει στους ανθρώπους κάθε τόπου και κάθε έποχής τά αίτια που όδηγοῦν τά άτομα και τούς λαούς στην καταστροφή. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται ή διαφθορά, ή άδικία, και ή ὕβρις. Δεύτερον, διότι ή Παλαιά Διαθήκη ὑπερβαίνει μιά αύστηρά έκκοσμηκευμένη κατανόηση τής ιστορίας. Αποτελεί πεποίθηση τῶν βιβλικῶν συγγραφέων ότι ό μεγάλος πρωταγωνιστής τής ιστορίας είναι όχι ό άνθρωπος αλλά ό

⁴ Τό κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε σέ μιά πρώτη μορφή στο Σταῦρος Ζουμπουλάκης (έπιμ.), *Δικαιοσύνη και Δίκαιο* (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2015), σσ. 129-149.

Θεός, καί ὅτι, κατά συνέπεια, δέν μπορεῖ κανεῖς νά τήν κατανοήσει καί νά τήν ἐρμηνεύσει μέ ἐπάρκεια χωρίς ἀναφορά σ' ἐκεῖνον καί στή σχέση του μέ τόν ἄνθρωπο (ἢ στήν ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου διάρρηξη αὐτῆς τῆς σχέσης). Ὅταν παραγνωρίζεται αὐτή ἡ παράμετρος, ἀκόμα καί οἱ πιό βαθυστόχαστες ἀναλύσεις τῶν ιστορικῶν, τῶν πολιτικῶν ἐπιστημόνων, τῶν οἰκονομολόγων, καί τῶν δημοσιογράφων περιορίζονται κυρίως στήν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων, οἱ δέ θεραπείες πού προτείνονται ἀντιμετωπίζουν περισσότερο τά συμπτώματα καί λιγότερο τά βαθύτερα αἷτια τῆς ἀσθένειας. Εὐελπιστῶ ὅτι ἡ ἀνάλυση κάποιων πτυχῶν τῆς παλαιοδιαθηκῆς ἀντίληψης γιά τή δικαιοσύνη θά ἀνατροφοδοτήσῃ τήν ἱκανότητα τοῦ ἀναγνώστη νά ἀναστοχαστεῖ τή δική του προσωπική καί συλλογική ἱστορία, καί νά τήν ἀναπροσανατολίσει σέ νέες καί γονιμότερες κατευθύνσεις.

Τό τέταρτο καί συντομότερο κείμενο τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται στό νεοναζιστικό πολιτικό μῶρφωμα τῆς Χρυσῆς Αὐγῆς. Πρόκειται γιά ἄρθρο πού δημοσιεύτηκε στόν ιστότοπο τοῦ Australian Broadcasting Corporation (ABC) λίγες μέρες μετά τή σύλληψη τοῦ ἀρχηγοῦ καί βουλευτῶν τῆς Χρυσῆς Αὐγῆς⁵. Γράφτηκε γιά διεθνές ἀκροατήριο καί ἔχει δημοσιογραφικό χαρακτήρα. Μεταφράζεται ἐδῶ ἀπό τά Ἀγγλικά, μέ ἐλάχιστες ἀλλαγές.

⁵ «The Golden Dawn Nightmare: The Orthodox Church and Greece's War against Neo-Nazism», στόν ιστότοπο τοῦ ABC, *Religion and Ethics*, στό <http://www.abc.net.au/religion/articles/2013/10/07/3863712.htm>, 7 Ὀκτωβρίου 2013.

Τό βιβλίο κλείνει μέ «ιστορικοθεολογικά ἐπιλεγόμενα», τά ὁποῖα συνοψίζουν, ἀνασυνθέτουν, καί ἀναπτύσσουν περαιτέρω ὀρισμένα ἀπό τά θέματα πού συζητῶνται στό βιβλίο. Ἡ ἀπατηλή καί ἐπισφαλής «σωτηριολογία» τοῦ κοσμικοῦ κράτους, ἡ φύση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τό προσφυγικό καί μεταναστευτικό ζήτημα, καί ἡ εὐθύνη τῶν χριστιανῶν εἶναι ὀρισμένα ἀπό αὐτά.

Τά παραπάνω κείμενα διαφέρουν μεταξύ τους ὄχι μόνο στήν ἔκταση καί τό περιεχόμενο, ἀλλά καί στό ὕφος. Τό πρῶτο εἶναι τό περισσότερο ἀκαδημαϊκό κείμενο τοῦ τόμου. Τό δεύτερο ἀναφέρεται συνοπτικά σέ εὐρύ φάσμα θεμάτων, ἐπιδιώκοντας μάλλον νά παρουσιάσει τή γενική εἰκόνα τῆς ἐποχῆς μας καί τῆς (πραγματικῆς ἢ προσδοκώμενης) ἀνταπόκρισης τῶν χριστιανῶν στίς προκλήσεις της, ἀλλά καί τῆς συμμετοχῆς τους στή διαμόρφωσή της, παρά νά ἀναλύσει μέ λεπτομέρειες τίς ἐπιμέρους πλευρές τῶν παραπάνω. Τό τρίτο κείμενο συνιστᾷ, μεταξύ ἄλλων, ἕνα εἶδος «παραβολῆς» γιά τήν ἐλληνική κρίση. Τό τέταρτο ἐστιάζει συνοπτικά σέ δεδομένα καί διαπιστώσεις σχετικά μέ τό φαινόμενο τῆς ἀνάδυσης τοῦ ἐν Ἑλλάδι νεοναζισμοῦ, τά ὁποῖα θά ἔπρεπε νά εἶναι γνωστά καί αὐτονόητα, χωρίς ὅμως, δυστυχῶς, αὐτό πάντοτε νά συμβαίνει. Τέλος, τό πέμπτο κείμενο τοῦ βιβλίου ἐπιχειρεῖ σύντομη θεολογική ἀξιολόγηση τοῦ νεώτερου καί σύγχρονου κράτους, μέ κριτικές ἀναφορές στή νεοελληνική πραγματικότητα καί ἐπισημάνσεις γιά τόν ρόλο καί τήν εὐθύνη τῶν χριστιανῶν.

Παρά τήν ὅποια αὐτοτέλειά τους, κανένα ἀπό τά κείμενα τοῦ βιβλίου δέν μπορεῖ νά κατανοηθεῖ πλήρως χωρίς τήν ἀνάγνωση καί τῶν ὑπολοίπων. Τό βιβλίο στό σύνολό του ἀποπειρᾶται νά διαρρήξει τήν ἐκκωφαντική σιωπή τῶν χριστιανῶν μπροστά στή σύγχρονη *κρίση*, χωρίς ὅμως νά ἀναπαράγει εἴτε τίς ἀνατριχιαστικές κραυγές τῶν φονταμενταλιστῶν εἴτε τίς κοινότυπες καί βαρετές εὐσεβεῖς φλυαρίες.

Ἄν κάποιος μοῦ ζητοῦσε νά ἐξηγήσω μέ δυό λόγια τή βαθύτερη λογική τῆς στάσης πού προϋποθέτουν καί ἐκφράζουν τά κείμενα τοῦ βιβλίου, θά χρησιμοποιοῦσα τή θεολογική προέλευσης φράση «χαλκηδόνια λογική». Ἡ Δ΄ Οἰκουμενική Σύνοδος τῆς Χαλκηδόνας (451 μ.Χ.) διασαφῆνισε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ δέν ἀπορροφήθηκε ἀπό τή θεία φύση (μονοφυσιτισμός), οὔτε ὅμως ὑπῆρξε χωριστά ἀπό αὐτήν (νεστοριανισμός). Οἱ δύο φύσεις, θεία καί ἀνθρώπινη, συνυπῆρχαν, διακριτές ἀλλά καί ἐνωμένες. *Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν*, ἡ ἰδεώδης σχέση τῆς Ἐκκλησίας μέ τό κράτος καί τόν δημόσιο χῶρο θά πρέπει νά προσδιορίζεται ἀπό ἓνα χαλαροῦ τύπου χαλκηδόνιο μοντέλο⁶.

⁶ Ὁ Θεωρῆς Δρίτσας παρατηρεῖ σχετικά ὅτι ἡ προβληματική τῆς ἐκκοσμίκευσης «ἀφορᾶ [...] τίς σχέσεις ἀνάμεσα στό πνευματικό/μεταφυσικό/θρησκευτικό πεδίο (τό πεδίο θά λέγαμε τῆς πίστεως) καί τό ὑλικό/κοσμικό/ἱστορικό ἢ καί πολιτικό πεδίο [...], τή διαλεκτική δηλαδή σχέση τοῦ ἐμμενοῦς μέ τό ὑπερβατικό. Ὁ χριστιανισμός εἰδικά, μέσω τῆς διδασκαλίας τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ Θεοῦ, ἔχει καταστήσει τή σχέση αὐτή κεντρική γιά τήν ὀπτική του» («Χριστιανισμός καί ἐκκοσμίκευση», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* 30B (2015), σ. 76). Ἐν μέρει δικαιολογημένες

Όποιουδήποτε τύπου «θεοκρατία» (ή, καλύτερα, «έκκλησιοκρατία») αποτελεί ένα είδος πολιτικοῦ μονοφυσιτισμοῦ, στὸν βαθμὸ πού ἀρνεῖται τὴ διακριτὴ ὕπαρξη καὶ λειτουργία τῆς κοσμικῆς σφαίρας (ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὡς κράτος). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς δημόσιας σφαίρας καὶ ἡ συνακόλουθη ἀπώθηση, ἢ ἀπόσυρση, τῆς Ἐκκλησίας στὸν ἰδιωτικὸ χῶρο, ὁ χωρισμὸς δηλαδή καὶ ἡ ἀποκοπὴ τῆς ἀπὸ ὅ,τι τὴν περιβάλλει, ἢ μεταμόρφωσή τῆς σὲ ἐσαχτολογικὴ σέκτα, πού δῆθεν ὀφείλει νὰ ἀναπαράγει καὶ νὰ συντηρεῖ μιὰ ἀπόκοσμη καὶ γνωστικίζουσα «ὑποκουλτούρα» εἴτε ἀγνοώντας εἴτε μιλώντας μόνο ἐνάντια σὲ ὅ,τι βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ στενά ὄριά τῆς, δηλαδή, ἐν προκειμένῳ, τὴν εὐρύτερη κοινωνία ἀλλὰ καὶ τὸ σύγχρονο δημοκρατικὸ κράτος, τοὺς θεσμούς καὶ τίς λειτουργίες του, συνιστᾷ ἕνα εἶδος πολιτικοῦ νεστοριανισμοῦ. Ἡ ἥπιου τύπου «χαλκηδόνια λογική» πού υἱοθετῶ καὶ προτείνω παραπέμπει, ἂν ὄχι κατ' ἀνάγκη στὴ θεσμικὴ ἐνότητα, τουλάχιστον στὴν *ad hoc* συνεργασία τῆς

κριτικές ἐνστάσεις γιὰ τὴ χρήση τοῦ χαλκηδόνιου παραδείγματος ὑπαινίσσεται ὁ Παντελὴς Καλαϊτζίδης, στὸ «Ὀρθοδοξία καὶ πολιτικὴ θεολογία», στὸ τοῦ ἴδιου (ἐπιμ.), *Βιβλικὴ θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης, πατερνικὴ θεολογία καὶ ἀμφισημίες τῆς νεωτερικότητας σὲ Ὀρθόδοξη καὶ οἰκουμενικὴ προοπτικὴ* (Ἀθήνα: Ἴνδικτος, 2011), σ. 38. Ἀντιθέτως, σὲ πρόσφατη ὁμιλία του με τίτλο «Political Nestorianism in Contemporary Orthodoxy», ὁ Ἀριστοτέλης Παπανικολάου υἱοθετεῖ τὸ μοντέλο τῆς χαλκηδόνιας Χριστολογίας, γιὰ νὰ ἐπικρίνει τὸν δυαλισμὸ τοῦ «πολιτικοῦ Νεστοριανισμοῦ» (βλ. περισσότερα στὸ [http:// www.trinity-orthodox.ca/news/successful-seminar-orthodox-political-theology-21st-century](http://www.trinity-orthodox.ca/news/successful-seminar-orthodox-political-theology-21st-century), ἡμερομηνία πρόσβασης, 6 Φεβρουαρίου 2016).

Ἐκκλησίας καί τῶν χριστιανῶν μέ τούς θεσμούς καί τούς φορεῖς τοῦ κράτους, τοῦ δημόσιου χώρου, καί τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, μέσα ἀπό διακριτούς ρόλους καί λειτουργίες, πού, χωρίς νά ἀποκλείουν τήν κριτική, ἢ ἀκόμα καί καταγγελτική, λειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου, συμβάλλουν τελικά στό κοινό καλό⁷.

Τά παραπάνω, βέβαια, προϋποθέτουν τρεῖς θεμελιώδεις συνθήκες. Πρῶτον, τήν ἀναγνώριση ἑνός μινιμουμ ἠθικῆς νομιμοποίησης τοῦ ἐκάστοτε κράτους. Δεύτερον, τήν ὑπεύθυνη παρουσία τῶν χριστιανῶν σέ ὅλο το φάσμα τοῦ δημόσιου χώρου, καί μάλιστα ἐντός της ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία διατηρεῖ ἀκόμα στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς της παράδοσης καί ταυτότητας. Τρίτον, τήν ὥριμη ἐτοιμότητα τοῦ κράτους νά ἀξιοποιήσει τά παραπάνω. Θεωρῶ ὅτι ἕνα κράτος πού προσπαθεῖ νά ἐπιβάλλει τήν ἰδεολογία τῆς ἐκκοσμίκευσης ἀδικεῖ τόν ἑαυτό του καί τούς πολίτες του. Ἄλλο τόσο ὁμως ἀδικεῖ τόν ἑαυτό της καί μιᾶ Ἐκκλησία πού δέν σέβεται τά δικά της ὄρια καί πού, ἀντί νά ἀγιάζει, νά διδάσκει,

⁷ Ὁ Luke Bretherton παρουσιάζει συνοπτικά καί εὐστοχα τίς σχετικές ἀπόψεις τῶν Ὁ Donovans, τοῦ Hauerwas, καί τοῦ Πάπα Ἰωάννη Παύλου Β΄. Οἱ Ὁ Donovans βλέπουν θετικά τή θεσμική ἐνότητα τοῦ κράτους μέ τήν Ἐκκλησία. Ὁ Hauerwas προτιμᾷ τήν *ad hoc* συνεργασία, ἐνῶ ὁ Πάπας Ἰωάννης Παῦλος Β΄ προτείνει τήν ἀξιοποίηση τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπινου λόγου ὡς βάσης συζήτησης καί συμφωνίας μέ στόχο τό καλό τῆς εὐρύτερης κοινωνίας. Ὅλα αὐτά προφανῶς συνδέονται μέ τό ἐρώτημα γιά ποιό κράτος καί ποιᾶ κοινωνία συγκεκριμένα συζητᾶμε. Βλ. σχετικά στό Luke Bretherton, *Christianity and Contemporary Politics: The Conditions and Possibilities of Faithful Witness* (Οξφόρδη: Wiley-Blackwell, 2010), σσ. 53-57.

καί νά διακονεῖ, διεκδικεῖ γιά τόν ἑαυτό της μερίδιο πλούτου καί ἐξουσίας – ἤ, ἀντίθετα, ἀποσύρεται οἰκειο-θελῶς στό ἀσφαλές καί ἀγχολυτικό της περιθώριο. Στήν πρώτη περίπτωση, ἡ Ἐκκλησία ἐμφανίζεται ἐπικίνδυνα πρόθυμη νά ἀνταλλάξει τά χριστιανικά της πρωτοτόκια μέ τό πινάκιο φακῆς πού διαθέτει ὁ κόσμος, ἐνῶ στή δεύτερη, ἀδιαφορεῖ γιά τή σωτηρία του.

Ἐκφράζω τίς θερμές εὐχαριστίες μου στούς Βασίλη Ἀργυριάδη, Luke Bretherton, π. Εὐάγγελο Γκανᾶ, Σταῦρο Ζουμπουλάκη, Ἀλέξανδρο Καραβάνη, Χρήστο Καρακό-λη, Μάριο Λιάγκη, Χρήστο Μακρόπουλο, Ἰωάννη Μπέ-κο, Μιχάλη Πάγκαλο, Scott Stephens, Κυριακή Τριαντα-φυλλίδου, καί Ἰεφ Φωκᾶ, οἱ ὁποῖοι διάβασαν, σχολία-σαν, καί συζήτησαν μαζί μου ἕνα ἢ περισσότερα ἀπό τά κεφάλαια τοῦ βιβλίου. Ἡ εὐθύνη γιά τίς ἀπόψεις καί τίς ἀτέλειες ὅσων γράφονται ἐδῶ παραμένει ἀποκλειστι-κά δική μου.

Ἀθήνα, 11 Μαρτίου 2016

Μνήμη τοῦ Ἁγίου Σωφρονίου Ἱεροσολύμων⁸.

⁸ Ὁ Ἅγιος Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων (περίπου 550-638/9) ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους λόγιους καί θεολόγους τῆς βυζαντινῆς περιό-δου, καί πνευματικός πατέρας τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Τόν Φεβρουάριο τοῦ 638, διαβλέποντας τό ἀναπόφευκτο, παρέδωσε, ὡς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, τήν πόλη στούς Ἄραβες, ἔχοντας προ-ηγουμένως διασφαλίσει τή ζωή, τήν περιουσία, καί τή θρησκευτική ἐλευθερία τῶν κατοίκων της.

Συμβαίνει συχνά, διάφοροι γνωστοί μου, όταν μιλοῦν γιά κατηχητικά, χριστιανικές ὀργανώσεις καί τά παρόμοια, νά στρέφονται πρὸς ἐμένα καί νά μοῦ λένε: «Ἐσύ τά ξέρεις καλά αὐτά, πρέπει νά καθίσεις νά τά γράψεις». Καί καυχάζουν προκαταβολικά γιά τά ὅσα πιά ἐγώ θά κάτσω νά γράψω, νά ἀποκαλύψω, καί, κατὰ τήν προσδοκία τους, νά διακωμωδήσω. Ἀκόμα καί ἕνας ἐκδότης μέ πίεζε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν νά γράψω ἕνα βιβλίο γιά τά κατηχητικά, ἔστω μόνο γιά τά κατηχητικά τῆς Θεσσαλονίκης, γιά νά γελάσουμε καί νά πουλήσουμε κατὰ τήν ἔκφρασή του.

Ἐγώ στὸν ἐκδότη αὐτόν, καί σέ κάθε παρόμοιο, συνηθίζω νά λέω ὅτι, καί νά γράψω κάποτε γιά τά κατηχητικά, δέν πρόκειται νά γράψω ποτέ μ' αὐτό τὸ πνεῦμα, καί αὐτό, ὄχι μόνο γιατί δέν προσφέρονται, ἀλλὰ καί γιατί ἔχω φάει γιά χρόνια τὸ ψωμί τους, δηλαδή ἔχω τραφεῖ στὰ συσσιτία τους σέ καιροὺς χαλεποῦς, πράγμα πού τὸ θεωρῶ ἱερό δεσμό καί ἀκατάλυτο.

Ἀλλὰ γιά νά λέμε καί τοῦ στραβοῦ τὸ δίκαιο, οἱ γνωστοί μου δέν στρέφονται ἄδικα πρὸς ἐμένα γιά τὸ θέμα αὐτό, γιατί κι ἐγώ ἔχω δώσει ἀρκετές ἐνδείξεις γιά νά πιστεύουν ὅτι θά ἤθελα νά κάνω κάποτε κάτι τέτοιο. Ἀρκετές φορές μέσα σέ ὀρισμένα κείμενά μου ἔχω ρίξει πετριές πρὸς τά ἐκεῖ κι αὐτό τὸ ἔκανα ὄχι μονάχα γιατί αὐτά πού τούς καταμαρτυρῶ εἶναι ἀληθινά, ἀλλὰ καί γιατί μ' ἀρέσει, ἐκεῖ πού κατὰ βάθος συμπαθῶ, νά πειράζω [...].

Ἄλλο αὐτό, καί ἄλλο ἡ φριχτὴ παραγνώριση, ἡ κακότητα πέρα γιά πέρα, ἡ διάθεση γιά ἐξόντωση καί κονιορτοποίηση, ἀπλῶς ἐπειδὴ πρόκειται περὶ πιστῶν χριστιανῶν. Αὐτό ὄχι μόνο τὸ ἀρνοῦμαι ἀλλὰ τὸ ἀποκρούω, ὅπου κι ἂν τὸ συναντήσω. Καί τὸ συναντῶ ἀρκετά συχνά νά ἐκπέμπεται ἀπὸ πλάσματα φριχτά, κουτά, ἀνίδια, κακά, πού δέν ξέρουν πού πᾶνε τά τέσσερα, μέ ζωές ἀνακατωμένες, σκοτεινές, ἄστατες, στηριγμένες πάνω στήν ἀσυνέπεια καί τὴν ἀνακρίβεια. Αὐτοὶ ἀνοίγουν τὴ στοματάρτα τους καί λένε: «Τά κατηχητικά! Οἱ παπάδες!». Ὅχι, αὐτοὶ δέν ἔχουν δικαίωμα νά μιλᾶνε γιατί εἶναι ἐμπαθεῖς καί ἀμαθεῖς. Οὔτε κἂν δικαίωμα σέ ἀπάντηση ἔχουν, παρὰ μόνο στήν περιφρόνησή μας.

Ἀπὸ τὸ πεζογράφημα τοῦ Γιώργου Ἰωάννου, «Ὁ Χριστὸς ἀρχηγὸς μας...», πού περιλαμβάνεται στὸ ἔργο του, *Ἡ πρωτεύουσα τῶν προσφύγων* (Ἀθήνα: Κέδρος, 1984), σσ. 113-181 (τὸ παράθεμα στίς σσ. 113-114).

ΜΕΡΟΣ Ι

Οι χριστιανοί στους χρόνους τῆς μετα-έκκοσμίκευσης

Κάθε μέρα, ἀπ' ὅτι φαίνεται, χιλιάδες Ἀμερικανοί κάνουν τίς καθημερινές τους δουλειές –συνοδεύουν τά παιδιά τους στό σχολεῖο, πηγαίνουν μέ τό αὐτοκίνητο στό γραφεῖο, πετοῦν μέ τό ἀεροπλάνο σέ κάποια ἐπιχειρηματική συνάντηση, ψωνίζουν στό ἐμπορικό κέντρο, προσπαθοῦν νά ἀκολουθήσουν τίς δίαιτές τους– καί συνειδητοποιοῦν ὅτι κάτι λείπει. Καταλήγουν ὅτι ἡ δουλειά τους, τά ἀγαθά πού κατέχουν, οἱ διασκεδάσεις τους, ἡ ἀπλή πολυπραγμοσύνη τους δέν εἶναι ἀρκετά. Θέλουν ἕναν σκοπό, ἕναν ἀφηγηματικό θόλο στή ζωή τους [...]. Ἐάν θέλουμε πράγματι ν' ἀπευθυνθοῦμε στους ἀνθρώπους καί στίς ἀνησυχίες τους [...] τότε, ὡς προοδευτικοί, δέν μποροῦμε νά ἐγκαταλείψουμε τό πεδίο τοῦ θρησκευτικοῦ λόγου¹.

Ἡ Βίβλος ἔχει προσφέρει στή Βρετανία ἕνα σύνολο ἀπό ἀξίες καί ἠθικές ἀρχές πού κάνουν τή Βρετανία αὐτό πού εἶναι σήμερα. Ἀξίες καί ἠθικές ἀρχές πού θά πρέπει ἐνεργά νά ὑποστηρίξουμε καί νά υπερασπιστοῦμε. Ἡ ἠθική οὐδετερότητα δέν θά πρέπει νά ἀποτελεῖ ἐναλλακτική ἐπιλογή. [...] Εἶναι εὐκολότερο γιά ἀνθρώπους νά πιστεῦουν καί νά ἀκολουθοῦν ἄλλες θρησκείες ὅταν ἡ Βρετανία ἔχει ἐμπιστοσύνη στή χριστιανική της ταυτότητα. Πολλοί ἄνθρωποι μοῦ λένε ὅτι εἶναι πολύ εὐκολότερο νά εἶσαι ἰουδαῖος ἢ μουσουλμάνος ἐδῶ στή Βρετανία παρά σέ μιά κοσμική χώρα, ὅπως ἡ Γαλλία. Γιατί; Διότι ἡ ἀνοχή πού ὁ χριστιανισμός ζητᾷ ἀπό τήν κοινωνία μᾶς προσφέρει περισσότερο χῶρο καί γιά τίς ἄλλες θρησκείες. Καί διότι πολλές

¹ Barack Obama, «Call to Renewal Keynote Address», Οὐάσινγκτον D.C., 28 Ἰουνίου 2006, στό [www. Barackobama.com/2006/06/28call_to_renewal_keynote_address.php](http://www.Barackobama.com/2006/06/28call_to_renewal_keynote_address.php). Παρατίθεται στό Michael J. Sandel, *Δικαιοσύνη: Τί εἶναι τό σωστό;*, μετ. Ἀλέξανδρος Κιουπκιάλης (Ἀθήνα: Πόλις, 2011), σ. 352 (ἔχω ἐλαφρῶς τροποποιήσει τή μετάφραση).

ἀπό τίς ἀξίες μιᾶς χριστιανικῆς χώρας εἶναι ἀποδεκτές ἀπό ἀνθρώπους κάθε θρησκείας καί στήν πραγματικότητα ἀπό ἀνθρώπους πού δέν ἀνήκουν σέ καμία θρησκεία².

Ἡ μεσσιανική ἐποχή ἐπρόκειτο νά εἶναι ἡ ἐποχή τῶν ἔσχατων ἀποφάσεων καί συγκρούσεων, κατά τήν ὅποια οἱ πολύμορφες δομές τῆς πολιτικῆς διαμεσολάβησης θά ἐξωθοῦνταν σέ μιᾶ ἀπλή ἐπιλογή μεταξύ δύο μοντέλων διακυβέρνησης: τή δημιουργική διακυβέρνηση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καί τήν ἀρπακτική, αὐτοκαταστροφική διακυβέρνηση τῆς ἀνθρώπινης αὐτοδιοίκησης. Σέ τούτη τήν ἐποχή, αὐτή ἡ ἀπόφαση δέν μπορεῖ παρά νά ἀποτελέσει τή βάση ὄλων τῶν ἄλλων ἀποφάσεων³.

i. Νέες συνθήκες, νέα ἐρωτήματα

Τό ἐρώτημα γιά τή θέση τῶν χριστιανῶν στόν δημόσιο χῶρο τίθεται στίς μέρες μας μέ διαφορετικούς ὄρους ἀπ' ὅ,τι στό παρελθόν, ἐξαιτίας τοῦ φαινομένου τῆς μετα-ἐκκοσμίκευσης. Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ θά περιγράψω τό φαινόμενο αὐτό καί τίς συνέπειές του. Στή συνέχεια θά ἀναφερθῶ στή σχέση τῶν χριστιανῶν μέ τή δημοκρατία καί στήν «προνομιακή» θέση τοῦ χριστιανισμοῦ στήν ἐλληνική κοινωνία. Θά κλείσω ἐστία-

² David Cameron, «Prime Minister's King James Bible Speech», Ὁξφόρδη, 16 Δεκεμβρίου 2011, στό <https://www.gov.uk/government/news/prime-ministers-king-james-bible-speech>, ἡμερομηνία πρόσβασης, 19 Φεβρουαρίου 2015.

³ Oliver O' Donovan, *The Desire of the Nations: Rediscovering the Roots of Political Theology* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1995), σ. 157.

ζοντας στόν χῶρο τοῦ σχολείου. Ὁ κύριος ἰσχυρισμός μου θά εἶναι ὅτι, μετά τήν μερική τουλάχιστον κατάρρευση τοῦ «μύθου» τῆς ἐκκοσμίκευσης, διαμορφώνονται εὐνοϊκότερες προϋποθέσεις γιά τήν παρουσία τῶν χριστιανῶν στόν δημόσιο χῶρο, ἡ ὁποία ἀφενός εἶναι συνεπής πρός τή φύση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς δημόσιας θρησκείας καί ἀφετέρου ἐμπλουτίζει τή δημόσια ζωή καί συζήτηση μέ τά πνευματικά καί ἠθικά ἀποθέματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως – ὑπό τήν προϋπόθεση, φυσικά, ὅτι δέν μορφοποιεῖται ὡς διαστροφή ἢ καρικατούρα της.

ii. Σύντομη ματιά στήν ἱστορία

Ἡ χριστιανική Ἐκκλησία, ὄχι τόσο γιά λόγους σκοπιμότητας ὅσο γιά λόγους ἀρχῆς, ἀναγνώρισε ἀπό τήν πρώτη στιγμή τόν διακριτό ρόλο τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ πρῶτοι χριστιανοί δέν ἀσπάστηκαν τό μοντέλο τῆς ἰουδαϊκῆς «θεοκρατίας», οὔτε ὅμως ὑπῆρξαν ἐπαναστάτες ἢ ἀναρχικοί. Ἀκολουθώντας τή σχετική ἐντολή τοῦ Χριστοῦ⁴, ἀπέδιδαν στόν καίσαρα αὐτά πού τοῦ ἀνῆκαν, ὅπως, γιά παράδειγμα, τήν εὐθύνη γιά τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία τοῦ κράτους καί τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Ὡστόσο, ἀρνήθηκαν νά τοῦ προσφέρουν *λατρεία*, αὐτό δηλαδή πού ἀρμόζει ἀποκλειστικά καί

⁴ «Ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καί τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ» (Ματθ. 22:21).

μόνο στον Θεό. Ή εκ μέρους τους νομιμοφροσύνη πρός τον καίσαρα ήταν γνήσια και εύλικρινής, είχε όμως όρια. Ο καίσαρας δίδωξε ανέλεητα τους χριστιανούς, επειδή άρνούνταν τίς άπολυταρχικές θρησκευτικές του αξιώσεις. Και οι χριστιανοί, γιά αιώνες, υπέμειναν τό μαρτύριο⁵.

Τόν τέταρτο όμως αιώνα τά πράγματα άλλαξαν. Ο καίσαρας έγινε χριστιανός⁶. Άναγνώρισε ότι δέν ήταν θεός, αλλά «δοϋλος» του Θεού. Αύτή ή άναγνώριση άφενός λύτρωσε τον ήγήτη της άυτοκρατορίας από την ύβρη της θεοποίησης και άφετέρου σχετικοποίησε την έξουσία του. Άπό την άποψη αύτή συνιστούσε άποφασιστικό πλήγμα στον δεσποτισμό και, κατά συνέπεια, θετική κίνηση πρός την, άπόμακρη άκόμα, δημοκρατία⁷.

Ή Έκκλησία δέν θά μπορούσε παρά νά δεί θετικά τή

⁵ Περισσότερα γιά την άρνηση προσφοράς λατρείας στον άυτοκράτορα και στους θεούς της άυτοκρατορίας, και τους συνακόλουθους διωγμούς των χριστιανών, βλ. στό G.E.M. de Ste Croix, *Ο Χριστιανισμός και ή Ρώμη: Διωγμοί, αίρέσεις και ήθη*, έπιμ. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, μετ. Ίωάννα Κράλλη (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπεζίης, 2005), σσ. 27-236.

⁶ Γιά τή θεμελίωση του ίσχυρισμού ότι ή ύποστήριξη του χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο δέν άποτελούσε προϊόν καιροσκοπικής πολιτικής έπιλογής αλλά εύλικρινοϋς μεταστροφής του στη χριστιανική πίστη, βλ. τό βιβλίο του Πώλ Βέν, *Όταν ό κόσμος μας έγινε χριστιανικός (312-394 μ.Χ)*, μετ. Γιώργος Καράμπελας (Αθήνα: Έστία, 2012). Γιά τον ίδιο ίσχυρισμό, βλ. και παλαιότερα στό Steven Runciman, *The Byzantine Theocracy* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1977), σσ. 5-7.

⁷ Βέβαια, από την άλλη μεριά, όπως γνωρίζουμε πολύ καλά, ό χριστιανός Ρωμαίος (Βυζαντινός) Άυτοκράτορας θεωρούνταν εικόνα του Θεού επί της γής και ή έξουσία του παρέμενε τεράστια.

μεταστροφή του καίσαρα, τήν αναγνώριση τῆς νομιμότητας τῆς νέας πίστεως, καί, στή συνέχεια, τήν υιοθέτησή της ὡς ἐπίσημης θρησκείας τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπειδή τῆς προσέφεραν νέες εὐκαιρίες, ὄχι γιά ἐξουσία, ἀλλά γιά *ἱεραποστολή*. Στόχος τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν χριστιανῶν ἦταν νά «ὑποταχθεῖ» ἡ αὐτοκρατορία ὄχι σ' ἐκείνους, ἀλλά στόν Χριστό⁸. Ὁ ἐκχριστιανισμός τῆς αὐτοκρατορίας ἐρμηνεύθηκε ἀπό τούς χριστιανούς ὡς θεϊκός θρίαμβος, ὡς ἓνα εἶδος «τέλους τῆς ἱστορίας»: Ὁ κόσμος ἔγινε χριστιανικός· μετά τή φρίκη τῶν διωγμῶν ἀνέτελλε –ἐπιτέλους!– ἡ φωτεινή περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ βυζαντινός χριστιανισμός ἐπρόκειτο νά γευτεῖ τήν παροδική ψευδαἰσθηση τῆς οὐτοπίας του⁹.

Πῶς ὁμως θά συνεργάζονταν ἡ αὐτοκρατορία καί ἡ νέα θρησκεία; Στή βυζαντινή πολιτική θεολογία γινόταν κατά κανόνα σαφής ἀναφορά τόσο στούς διακριτούς ρόλους τῆς βασιλείας καί τῆς ἱερωσύνης ὅσο καί στή μεταξύ τους συνεργασία¹⁰. Ἡ σχέση τῆς Ἐκκλησίας μέ

⁸ Ο' Donovan, *The Desire of the Nations*, σσ. 212 καί 215-216.

⁹ Περισσότερα γιά τήν τάση ταύτισης τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ μέ τήν ἐκχριστιανισμένη Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία βλ. στό Runciman, *The Byzantine Theocracy*, σσ. 5-25 καθῶς καί στό Καλαϊτζίδη, «Ὁρθοδοξία καί πολιτική θεολογία», σσ. 25-30.

¹⁰ Γιά τή σχέση βασιλείας καί ἱερωσύνης στό Βυζάντιο, βλ., μεταξύ ἄλλων, τήν ἐκτενῆ μελέτη τοῦ Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre: Étude sur le «cesaropapisme» byzantine* (Παρίσι: Gallimard, 1996). Γιά τήν πολιτική ἰδεολογία τοῦ Βυζαντίου, βλ. Ἑλένη Γλύκατζη-Ἀρβελέρ, Ἡ